

מעמדו של עובד ציבור על פי ההלכה

הקדמה

בזמן האחרון אנו שומעים על מקרים רבים של פגיעה פיזית באנשים שתפקידם לשרת את הציבור - שוטרים ופקחים, רופאים, נהגים של תחבורה ציבורית, עובדי רווחה ועוד. מה היחס לכך על פי תורת ישראל? כמו כן ישנם עובדי ציבור - שוטרים, פקחים, מאבטחים, אנשי גבייה ועוד - הנאלצים לעיתים להשתמש בכוח פיזי למילוי תפקידם. מה הגבול לשימוש בכוח פיזי על ידם על פי התורה, ומהי מידת הנאמנות שלהם להאשים אדם בבית הדין?

א. ענישה על פגיעה בעובד ציבור

הגמרא בקידושין (יב ע"ב) מונה חייבי מלקות מתקנת חכמים, ובין היתר היא מונה את ה'מצער שלוחא דרבנן'. מסביר רש"י שה'מצער שלוחא דרבנן' הוא המוזמן לדין. הדיינים שולחים את שליח בית הדין להזמין אדם לדין, והוא קם על השליח ומכה אותו. הגמרא ביבמות (נב ע"א) מחמירה יותר עם הפוגע ב'שלוחא דרבנן': 'דרב מנגיד... ומאן דפקיר שליחא דרבנן...'. מסביר רש"י: 'דמתפקר - לשון חוצפא, שמעיז פניו להתריס עם שליח ב"ד'. כלומר אף אם לא הכה את שליח ביה"ד, די בכך שיתחצף אליו או יפגע בכבודו, על מנת שייענש. עוד מספרת הגמרא בקידושין (ע ע"א-ע"ב):

ההוא גברא דמנהרדעא דעל לבי מטבחיא בפומבדיתא, אמר להו: הבו לי בישראל, אמרו ליה: נטר עד דשקיל לשמעיה דרב יהודה בר יחזקאל, וניתיב לך. אמר: מאן יהודה בר שויסקאל דקדים לי, דשקל מן קמאי? אזלו אמרו ליה לרב יהודה, שמתיה... אזל ההוא אזמניה לדינא לקמיה דרב נחמן... אמר ליה: מאי טעמא שמתיה מר לההוא גברא? ציער שליחא דרבנן. ונגדיה מר, דרב מנגיד על מאן דמצער שלוחא דרבנן! דעדף מיניה עבדי ליה.

מבאר רש"י ש'ציער שליחא דרבנן' הכוונה היא שביזה את השליח, וחייב על מעשה זה מלקות. הכוונה בדברי רב יהודה 'דעדף מיניה' היא שקנס אותו בעונש החמור יותר, כלומר בעונש 'שמתא' ולא במלקות. אם כך, העונש על ביזוי שליחו של רב יהודה חמור יותר, שהרי במקום במלקות הוא נענש ב'שמתא'.

1. רש"י, קידושין ד"ה דמצער.

נשאלת השאלה: כיצד ניתן ליישב את שלושת הדינים השונים המופיעים בגמרא? האם נענש במלקות רק אם פגע פיזית בשליח בית הדין, או שמא אף אם הקל בכבודו, ומדוע אותו אדם שציער את שלוחו של רב יהודה נענש ב'שמתא', עונש חמור יותר? יש הסוברים² שבאמת הגרסה בגמרא ביבמות ובקידושין מדויקת יותר. גם אם היכה סתם אדם שאינו שליח ביה"ד, חייב מלקות³ או נידוי. המיוחד בשליח ביה"ד הוא שלוקים על ביזויו אפילו אם מצערים אותו בדברים. כמו כן יש המסבירים⁴ שאותו אדם נענש בעונש חמור יותר של 'שמתא' ולא רק במלקות, כי ביזה גם את רב יהודה עצמו ולא רק את שליחו. נמצא לפי סוגיות אלו שהמבזה את שליח ביה"ד בדברים לוקה, והמבזה את בית הדין עצמו נענש ב'שמתא'.

אולם הרמב"ם וה'שלחן ערוך' כותבים לכאורה להפך, שהמצער את שליח ביה"ד נענש במלקות, ואילו על ביזוי שליח ביה"ד נענשים בנידוי. בהלכות תלמוד תורה (פ"ו הי"ד) כתב הרמב"ם:

על עשרים וארבעה דברים מנדין את האדם בין איש בין אשה ואלו הן: ...המבזה שליח בית דין...

וכן כתב ה'שולחן ערוך':⁵ 'והשליח ב"ד נאמן לומר: הקלני, או הקלה הדיין, או לא רצה לבא לדין, ומשמתין אותו על פיו'. בהלכות סנהדרין (פכ"ה נ"ו) כתב הרמב"ם: 'וכל המצער שליח בית דין יש לבית דין רשות להכותו מכת מרדות', וגם ב'שלחן ערוך' (ח"מ ס"ח סעי' ה) כתב: 'אף בשליח ב"ד אסור לנהוג קלות ראש; והמצערו, יש רשות לבית דין להכותו מכת מרדות'.

מהי הסיבה שהרמב"ם וה'שלחן ערוך' כותבים שיש לתת עונש קל (מלקות) לעבירה חמורה יותר (פגיעה פיזית בשליח ביה"ד) ועונש חמור (נידוי) לעבירה קלה יותר (העלבת השליח)?

יש המתרצים⁶ שכוונת הרמב"ם וה'שלחן ערוך' היא שכאשר פוגע בשליח ביה"ד בזמן שבא להזמין לדין בשליחות בית הדין, העונש יהיה חמור יותר והוא יענש בנידוי, כי הוא פוגע בסמכות בית הדין. אבל כאשר פגע בכבודו של שליח ביה"ד שלא במסגרת תפקידו, העונש יהיה קל יותר - מלקות בלבד, כיוון שלא הרים יד נגד ביה"ד. ניתן להבין כך מדברי המאירי (קידושין יב ע"ב) שכתב שעונש נידוי הוא בזמן שפוגע בשליח ביה"ד בעת מילוי תפקידו:

2. תוספות ישנים, יבמות נב ע"א; ר"ן, קידושין ו ע"ב מדפי הרי"ף; חידושי הרשב"א, קידושין יב ע"ב; הערות הגרי"ש אלישיב, קידושין יב ע"ב.
3. ראה רמב"ם, הל' חובל ומזיק פ"ה הל' א-ג.
4. תוספות, יבמות נב ע"א ד"ה דמתפקר; תוספות הרא"ש, יבמות נב ע"א; תוספות הרא"ש, קידושין יב ע"ב; שם, קידושין ע ע"ב; ר"ן, קידושין ו ע"ב מדפי הרי"ף; עצמות יוסף, קידושין יב ע"ב; חכמת שלמה, קידושין ע ע"ב; מהרש"א, קידושין ע ע"ב; הערות הגרי"ש אלישיב, קידושין ע ע"ב.
5. שו"ע, ח"מ ס"ח יא סעי' א.
6. חידושי המהרי"ט, קידושין ע ע"ב; אגודת אזור, והובא בש"ך; אורים, ס"ח סעי' ה ס"ק יא; הערות הגרי"ש אלישיב, קידושין ע ע"ב.

המצער שליח ב"ד הבא להזמינו לדין או למשכנו ומבזהו אף על פי שהוא בר נדוי כמו שיתבאר במקומו אין מלקין אותו... ובכל אלו אף על פי שאין שם מלקות כתבו הגאונים שמנדין אותם, והכל לפי ענין הפירצה וכח הב"ד וצורך המקום והשעה.

יש שתירצו⁷ שאין הבחנה בהלכה בין המצער את שליח בית הדין ובין המבזה אותו. הרמב"ם וה'שלחן ערוך' נקטו את לשון הגמרא שכותבת כל פעם אחרת, פעם 'מצער' ופעם 'פקיר', אך תמיד חומרת המעשה זהה. ההבחנה היא בין מצב שאין עדים למעשה, ואז העונש יהיה רק נידוי, ובין מצב שיש עדים למעשה, ואז יוכל בית הדין להכותו על הפגיעה בשליח בית הדין.

יש המסבירים⁸ את שיטת הרמב"ם, שאומנם נידוי חמור ממלקות, אך רב היה מנגיד - לא במקום נידוי, אלא כתוספת לנידוי. כלומר ישנה סמכות לביה"ד גם להכותו אם רצו. כך ניתן לדייק בלשון הרמב"ם⁹ שכתב שהדין שמשמתים אותו, ואם רצו ביה"ד להחמיר עליו ולהכות אותו מלבד השמתא, הרשות בידם. בדרך זו הם מסבירים¹⁰ את שאלת רב נחמן ותשובת רב יהודה בגמרא. רב נחמן שאל את רב יהודה אם הוא גם מלקה אותו, ורב יהודה ענה לו שהוא מסתפק בנידוי. יש שאינם מקבלים את ההסבר הזה,¹¹ כי לפיו יוצא שהמבזה את שליח ביה"ד נענש גם בנידוי וגם במלקות, וזה עונש חמור יותר מהעונש של המבזה את בית הדין עצמו, שנענש רק בנידוי. כמו כן הסבר זה אינו מתיישב עם שאלת רב נחמן, שמשמע שהוא שואל את רב יהודה מדוע החמיר עליו בנידוי, ולא אם הוא מתכוון גם להכותו. כמו כן הסבר זה אינו מסתדר עם תשובת רב נחמן שאומר שהעניש אותו בעונש החמור יותר, ואילו לפי הסבר זה הסתפק רב נחמן בעונש קל יותר - נידוי ללא מלקות. יש שתירצו¹² שבאמת עונש נידוי הוא חמור יותר מן ההיבט הרוחני, אבל בעולם הזה עדיף לאדם לסבול נידוי מאשר מלקות, ונמצא שמבחינה זו מלקות הן עונש חמור יותר. לכן נקטו הפוסקים פעם מלקות ופעם שמתא ואין הבדל ביניהם, וכשם שניתן לנדות, כך ניתן גם להלקות, ויעשה לו לפי ראות עיני הדיין.

נחלקו הפוסקים בשאלה: האם שליח ביה"ד יכול למחול על כבודו? בשו"ת ראנ"ח¹³ מסופר על ריב שפרץ בין ר' מרדכי הכהן, ממונה הקהל, ובין ר' שבת. ר' מרדכי תבע מר' שבת מעות לקופת הקהל, ומתוך כך נגררו לחרפות והשמצות הדדיות. כתב הראנ"ח שאפילו אם ר' מרדכי ימחל על כבודו, אם באנו לומר שיש לר' שבת דין מבזה שליח

7. סמ"ע, סי' ח סע' ה אות כג; נתיבות המשפט, סי' ח ס"ק ח; סמ"ע, סי' יא ס"ק ה, כתבו שהדבר תלוי בסמכות בית הדין ואין סמכות לפגוע בגופו ללא עדים. כנה"ג, הגה"ט אות ח, והובא באורים, שם ס"ק י, כתב שהסיבה היא נאמנותו של שליח ב"ד, שלגודותו נאמן כשאמר שפגע בו מיגו שנאמן לומר שלא רצה לבוא, אבל אינו נאמן להלקותו.

8. כסף משנה, הל' סנהדרין פכ"ה ה"ה.

9. רמב"ם, הל' תלמוד תורה והל' סנהדרין שם.

10. יוסף חי, שם; מלאכת שלמה, שם.

11. מלאכת שלמה, שם מביא דברי המהרימ"ט יו"ד סי' פט, שדוחה את הכסף משנה.

12. ט"ז שם.

13. שו"ת ראנ"ח, סי' קיא.

הקהל, הוא חייב להיענש מצד כבוד הקהל, כי ביזיון שליח הקהל הוא ביזיון הקהל עצמו, והשליח אינו יכול למחול. לעומת זאת בשו"ת הריב"ש¹⁴ מסופר על עשיר שפתח את חנותו בחול המועד, וכאשר התרו בו ה'מוקדמין'¹⁵ הטיח דברים כנגדם. כתב הריב"ש שם שהרשות בידם להענישו, אבל אם רצו למחול הרשות בידם.

ב. סיפור דברים רעים על ידי שליח בית הדין

הגמרא במועד קטן (טז ע"א) מביאה את מקור הדין שמותר לשליח ביה"ד לספר דברים רעים שנאמרו לו ע"י בעלי הדין. ונשאלת השאלה, מדוע אינו עובר בכך על איסור לשון הרע?¹⁶

אמר רבא: מנלן דמשדרין שליחא דבי דינא, ומזמנין ליה לדינא - דכתיב (במדבר טז, יד) וישלח משה לקרא לדתן ולאבירם בני אליאב... ומנלן דאי מתפקר בשליחא דבי דינא, ואתי ואמר, לא מיתחזי כלישנא בישא - דכתיב העיני האנשים ההם תנקר. ומנלן דמשמתינן - דכתיב אורו מרוז...

ב'ערוך השלח'¹⁷ מסביר כיצד לומדת הגמרא מהסיפור על דתן ואבירם שאין בסיפור דברים אלו משום לשון הרע. השליח ששלח משה חזר וסיפר לו את דברי דתן ואבירם. אם היה איסור בדבר, לא היה משה מקבל את הדברים הללו ולא היה כותב אותם בתורה, שהרי הקב"ה לא היה מצווה לכתוב בתורה דבר שנודע באיסור. האפשרות שלא השליח הוא זה שסיפר למשה את הדברים האלה, אלא שהקדוש ברוך הוא גילה לו אותם ככל שאר דברי התורה, אף היא אינה מתקבלת על הדעת, שהרי הקב"ה אינו מגלה דברי דילטוריא.¹⁸ אלא ודאי שהשליח אמר זאת למשה, והקב"ה ציווה לכתוב את זה בתורה. מכאן מוכח שאין בזה איסור של לשון הרע.

ג. נאמנות שליח בית הדין

הגמרא בבבא קמא (ק"ב ע"ב) מגדירה את נאמנותו של שליח ביה"ד, שנאמן כשני עדים במה שמספר בבית הדין, כיוון שחזקתו שאינו משקר בבית הדין. אולם הוא אינו נאמן להוציא ממון:¹⁹

אמר רבינא: האי שלוחא דרבנן מהימנין ליה כבי תרי. וה"מ לשמתא, אבל לפתיחא, כיון דממונא קא מחסר ליה, דקא בעי ליה למיתב ליה זוזי לספרא - לא. מסביר רש"י שם ש'שליח דרבנן' הוא שליח ביה"ד שהלך להזמין איש לדין, וחזר ואמר לביה"ד שהמוזמן אינו רוצה לבוא. מאמינים לו כשני עדים, כי יש חזקה שאינו משקר

14. שו"ת הריב"ש, סי' שנב.

15. הם טובי העיר. ראה שו"ת הרשב"א, ח"ג סי' תכח, הביאו הב"י ביו"ד סי' רכח.

16. וכ"פ: רמב"ם, הל' סנהדרין פכ"ה ה"ו; רמ"א, חו"מ סי' ח סע' ה.

17. ערוך השלחן, חו"מ סי' ח סע' ו.

18. סנהדרין יא ע"א.

19. כן פסקו: רמב"ם, הל' סנהדרין פכ"ה ה"ה; שו"ע, חו"מ סי' ח סע' ה; שם, סי' יא סע' א.

בביה"ד. 'פתיחא' הוא שטר השמתא. הנתבע שלא רצה לבוא צריך לשלם את שכר הסופר שכתב את השטר, וביה"ד אינו מתיר את השמתא עד שהוא משלם. הסביר ה'לבוש'²⁰ שאומנם לגבי נידוי נותנים לשליח נאמנות כמו שני עדים, אולם אין כותבים את הנידוי על פיו עד שיעידו עליו שניים שלא רצה לבוא, מפני שהמוזמן לדין חייב לשלם לסופר את שכר הכתיבה ויש לו בכך הוצאת ממון. הטעם לכך הוא שאין מוציאים ממון על פי עד אחד אלא רק על פי שני עדים. ביה"ד אינו יכול להאמין לו כשני עדים לצורך הוצאת ממון, כי התורה גזרה (דברים יט, טו) שרק 'על פי שניים עדים יקום דבר'. בעל 'נתיבות המשפט'²¹ כתב ששליח ביה"ד אינו נאמן להוציא ממון רק במקרה כגון זה, שבו השליח צריך להחזיר לבית הדין את תשובת בעל הדין. לכן אם חוזר השליח ואומר שבעל הדין אמר שאינו רוצה לבוא, אינו נאמן לעניין ממון. אבל במקרים אחרים שבהם אינו צריך להחזיר את תשובת בעל הדין, הרי חזקה נוספת עומדת לטובתו, והיא החזקה ששליח ביה"ד עושה שליחותו. לכן אם למשל שלחו אותו רק להזמין, נאמן השליח, ואין לחשוש שמא לא הזמין, או במקרה ששלחו אותו רק להתרות בבעל הדין, אין לחשוש שלא התרה בו. במקרים כאלו נאמן שליח ביה"ד גם כדי להוציא ממון.²²

ד. עשיית דין לעצמו והתנהגות אלימה

המשנה במכות (פ"ב מ"ב) עוסקת בגלות של רוצח בשגגה, ואומרת שיש שאינם גולים: 'אבא שאול אומר: מה חטיבת עצים רשות אף כל רשות, יצא... ושליח בית דין'. נחלקו הראשונים באיזה שליח בית דין מדובר: יש שהסבירו²³ שהמדובר בשליח ביה"ד המלקה ארבעים את מי שחייב במלקות. במקרה זה גם אם טעו בית הדין באומדנם כמה מכות יוכל לסבול ומת הלוקה, פטור שליח בית הדין, כיוון שהוא עוסק במצווה.²⁴ לעומת זאת, יש שהסבירו שהמדובר בשליח ביה"ד שמכה את מי שאינו מציית לבית הדין. הגמרא (בבא קמא כח ע"א) עוסקת באדם העושה דין לעצמו כדי להציל את רכשו, ולומדת את דינו של השליח מאישה המצילה את בעלה מייד מכהו: 'וקצתה את כפה (דברים כה, יא) - (ב) - ממון... ושלחה ידה (שם) - פרט לשליח ב"ד...'. כלומר שהאישה המצילה את בעלה חייבת בבשת אם ביישה, ואילו שליח ביה"ד יהיה פטור מבושת. כתב על כך ה'נימוקי יוסף'²⁵ שאדם העושה דין לעצמו, אם אינו יכול להציל ע"י דבר אחר אלא רק ע"י הכאה, ולא די בהכאה אחת, יכה אפילו מאה מכות ופטור. מכאן הוא לומד שגם בשליח ביה"ד - הדין כן, כאשר הוא מכה את מי שאינו מציית לדין, שהרי

20. לבוש, חו"מ סי' יא.

21. נתיבות המשפט, סי' יא חידושים ס"ק ה, ביאורים ס"ק א.

22. עוד העירו הפוסקים, אורים סי' יא ס"ק ה בשם השלטי גיבורים סנהדרין ג ע"א, שבמקרה שאין הוצאת ממון לנתבע בכתבת השטר, שוב יהיה השליח נאמן גם לומר שאמר לו הנתבע שאינו רוצה לבוא לבית הדין.

23. רש"י, מכות ח ע"א ד"ה ושליח ב"ד.

24. תוספות, מכות ח ע"א ד"ה אף ע"ג; רבנו יהונתן מלוניל, מכות ג ע"א מדפי הרי"ף.

25. ב"ק יב ע"ב מדפי הרי"ף.

מעמדו של שליח ביה"ד גבוה יותר, ואם לבעל הממון מותר להכות, ודאי שגם לשליח ביה"ד מותר. בדרך זו הולך גם הרמב"ם²⁶ שכתב:

וכן הרב המכה את תלמידו או שליח בית דין שהכה את בעל דין הנמנע מלבוא לדין והמיתו בשגגה פטורין מן הגלות שנאמר "לחטוב עצים" (דברים יט, ה), לדברי הרשות, יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין שהרי שגגו והרגו בשעת עשיית המצוה.

לעומת זאת, הראב"ד מבין כהבנת הראשונים ש'שליח ביה"ד' הוא שליח המלקה, ולכן הוא משיג על הרמב"ם:

וכן הרב המכה תלמידו או שליח בית דין שהיכה את בעל דין הנמנע מלבא בדין וכו'. א"א זו לא שמענו מעולם! אלא שליח ב"ד שהוא מלקה ממה שאמזוהו ב"ד ומת תחת ידו. והא דאמרינן (מועד קטן טז ע"א) ד'כפתין ואסרינן ועבדינן הרדפה', הנהו לבעלי עבירות עד שיחזרו בהן.

אולם מדברי 'תרומת הדשן'²⁷ ניתן ללמוד שהפרשה מאיסור ע"י כפייה פיזית אינה דין דווקא בשליח ביה"ד. הוא כתב שכל מי שהוא תחת ידו של אדם ורואה בו שעושה דבר עבירה, רשאי להכותו ולייסרו כדי להפרישו מן העבירה. לכן ה'בית יוסף'²⁸ לא קיבל את השגת הראב"ד, אלא הסכים עם הבנת הרמב"ם, וכתב ב'שלחן ערוך':²⁹ 'וכן יוכל בעצמו לעשות דין במסרב בו, להכותו, וכן אם הזיקו (בממונו) פטור'.

נחלקו אחרונים בשאלה מה דינו של שליח ביה"ד שהיה יכול להגיע לאותה תוצאה גם באמצעים אחרים וללא הכאה. יש אומרים³⁰ שיכול שליח ביה"ד להכות את המסרב, ואם הזיקו בממונו פטור, אפילו אם היה להשתמש באמצעים אחרים. יש חולקים³¹ שכאשר יכול היה להשתמש באמצעים אחרים, אין לו רשות להזיק לו בממונו או להכותו. ב'ערוך השלחן' שם כתב שנראה עיקר כדעה השנייה.

עוד נחלקו אחרונים בשאלה אם שליח ביה"ד שהכה פטור מגלות בלבד אם הרג בשוגג, או שפטור גם מנזק, צער, ריפוי ושבת (שהרי מבוססת הגמרא למדה מדין אישה המצילה את בעלה שהוא פטור) כאשר הזיק. בשו"ת 'שבות יעקב'³² כתב שפשוט שפטור גם מארבעה דברים, שהרי הגמרא למדה שחייב רק במעשה של רשות כמו חטיבת עצים. מכאן שעוסק במצווה כמו שליח ביה"ד פטור לגמרי. כן פסק ה'שלחן ערוך' ששליח ביה"ד פטור אפילו אם הזיק. אולם הזכיר ה'שבות יעקב' את דברי שו"ת הראנ"ח³³ שהזכרנו לעיל, שבאמת שליח בית הדין שהיכה את המסרב או הזיק לו פטור כשמכה אותו או

26. רמב"ם, הל' רוצח ושמירת הנפש פ"ה ה"ו.

27. תרומת הדשן, סי' ריח.

28. כסף משנה, הל' רוצח פ"ה ה"ה.

29. שו"ע, חו"מ סי' ח סע' ה.

30. סמ"ע, חו"מ סי' ח ס"ק כה.

31. שבות יעקב, ח"ג סי' קמ.

32. שבות יעקב, שם.

33. שו"ת הראנ"ח, סי' קיא.

מזיקו כדי לקבל עליו את הדין. אולם חירופים שאינם נאמרים כדי להכריח אותו לפרוע החובות, אלא מפני הכעס והחמה שביניהם (כמו במקרה של ר' מרדכי ור' שבת) אינם במסגרת סמכותו, ואינו פטור עליהם.

ב'פתחי תשובה'³⁴ בדין החובל בבניו, הביא אומנם את דברי תשובת שבות יעקב שפטור מארבעה דברים, אולם הביא שם גם את דברי תשובת 'קרית חנה'³⁵ שלא כתב כן, אלא שדברי הגמרא 'יצא האב המכה את בנו...' הם רק לעניין שפטור מגלות, אבל בד' דברים חייב, שהרי בהם אין חילוק בין שוגג למזיד כמו שיש בדין רוצח, והשוגג חייב בהם כמו המזיד.

מסקנות

כבודו ושלומו של עובד ציבור הוא כבודו של הציבור. לכן פגיעה בעובד ציבור, בין פגיעה פיזית ובין פגיעה מילולית, ראויה להענשה מחמירה.³⁶ נחלקו הפוסקים בשאלה אם עובד ציבור יכול למחול על הפגיעה בכבודו.

מותר לעובד ציבור לספר לממונים עליו דברים רעים שנאמרו לו במסגרת תפקידו, ואין בכך משום לשון הרע. עובד ציבור נאמן שהדברים שהוא מספר הינם דברים כהווייתם, וכן שביצע את תפקידו.

כאשר אין בפני עובד ציבור דרך אחרת לבצע את תפקידו, והוא נאלץ להשתמש בכוח, הרי לרוב הדעות הוא פטור מתשלום על הנזקים שנגרמו עקב כך.

34. פתחי תשובה, חו"מ סי' תכד ס"ק ד.

35. קרית חנה, סי' כב, הובאה גם בפ"ת יו"ד סי' רמה ס"ק ד.

36. וראה עוד הרב נפתלי בר אילן, משטר ומדינה בישראל ע"פ התורה, מהדורה שנייה, תשע"ג, ח"ג פרק לט סעי' רו עמ' 1014.